

Cînd discutăm despre europenitatea sau non-europenitatea României și cînd intenționăm să acordăm un cec în alb Transilvaniei în speranța că această regiune va deveni impulsul modernizării statului român, trebuie să fim și circumspecți în sensul că, fără o bună măsură a lucrurilor, nu știm exact despre ce impuls poate fi vorba. Studiul lui Gusztáv Molnár aduce în discuție un subiect aproape tabu în științele social-politice profesate în România și transferă provocările politologilor occidentali pe terenul societății civile din Europa dunăreană, ceea ce este un merit incontestabil. Nu mai puțin important este că sociologul budapestan invocă problema transilvană din perspectiva europeană și nu din perspectiva etno-națională, încă practică de statele din arealul amintit. Mai mult, el vede fenomenele în directă relație cu viitorul României, neacordînd nici un fel de credit acelor idei ce au contribuit la închiderea statelor zonei în societăți organice, autarhice. Fără să fie o noutate pentru *intelligentsia* română, reluarea ideii că modelul cultural al Europei Centrale este purtător de mesaj politic își are semnificația sa, corect înțeleasă de unii, brutal sancționată de alții. Întrebarea lui Gusztáv Molnár legată de ceea ce se va întîmpla cu regiuni periferic situate față de Occident (istoricește aparținînd Europei Centrale), pare a fi justificată și este de preferat ca ea să stîrnească un dialog decent, în care să primeze analiza rațională a fenomenului. În fond, administrarea defectuoasă, centralist-contraproductivă a României contemporane face ca asemenea întrebări să fie justificate, și, în consecință, punctele de vedere teoretice care să contribuie la ieșirea din impasul actual nu pot fi decît benefice.

Nu este permis să procedăm în chip reduționist cînd facem comparații între două sau mai multe tipuri de civilizații. Lumea de ieri, dar mai ales aceea de astăzi, are repere multiple, care sînt rezultatul coabitărilor plurale, al transferului de informații, al împrumutului reciproc de valori. Apoi, evoluția gîndirii politice, dinamica vieții, nu concordă întotdeauna cu previziunile politologilor ori futurologilor eminenți. Prin urmare, nici compartimentările ce reies din hărțile lui Huntington nu sînt de fiecare dată relevante. Ele pun o problemă, trimit la eventuale demarcații de ordin politic datorate setului de valori ce caracterizează o civilizație. Se întîmplă ca ele să afirme răspicat că Europa s-ar termina la arcul carpatic. Fie însă că analizăm suprafața lucrurilor, adică politica, fie că intrăm în labirintul trăsăturilor ce defînesc o cultură în sens de civilizație, vom constata că nicicînd lucrurile nu sînt liniare. A fi tranșant îmi pare cel puțin incorect, și aceasta pentru că studiile noastre nu pot elabora — în cazul în care se iau în serios — mai mult decît puncte de vedere la nivelul bunului simț comun. Credibilitatea lor e sporită doar dacă sînt aduse în discuție argumente istorice, sociologice, economice, psihologice, filosofice. Altminteri, speculația face loc celor mai hazardate ipoteze. Dovada cea mai concludentă e oferită de jocul cifrelor statistice, ce lasă mult de dorit de îndată ce ele fac posibilă ignorarea faptelor istorico-politice, dar mai cu seamă a realităților social-economice.

Spre a deschide o perspectivă cel puțin acceptabilă asupra problemei transilvane, cred că ar fi util să ținem seama de faptul că această regiune (la fel ca altele cu o tradiție istorică asemănătoare, cazurile Sileziei, Moraviei, Galiției, Slovaciei, Croației, Bucovinei, Banatului, de pildă) s-a emancipat tîrziu și parțial în comparație cu regiunile franceze, nord-italiene, olandeze. Multă vreme, inclusiv în prima jumătate a secolului al XIX-lea, amintita regiune nu a dat semne suficient de clare că ar fi cu adevărat interesată de evoluția civilizației moderne europene și de însușirea regulilor ei, și, cu atît mai puțin, că ar intenționa să aparțină în întregime Europei în sensul apusean al termenului. O relație cu Apusul — modestă, dacă o raportăm la ansamblul populației —, a funcționat ca urmare a unui ecou al umanismului renascentist și al Reformei luterano-calvine. Se poate spune că o parte din elita fostei provincii austriece, respectiv, austro-ungare, a fost tentată să-și apropie setul de valori

europene încă din secolul Luminilor și că uneori a și reușit, în pofida marelui handicap economic și social pe care îl avea. Ceea ce întârziase în acest areal erau formarea individului, respectiv, a clasei de mijloc, organizarea vieții comunitare și procesul industrializării. În schimb, discrepanța dintre aristocrație (de sorginte medievală) și țărâtime se adâncise într-un ritm galopant. Aceeași aristocrație a căutat să promoveze modernitatea atunci când timpurile nu au mai permis o altă evoluție. Beneficiul urma să fie tot al ei, de unde și consecințele dramatice ale evoluției viitoarelor entități statale din zonă.

Totalitarismele veacului al XX-lea s-au putut manifesta în voie într-un context în care organizarea social-comunitară era limitată, iar spiritul critic al celor mulți, absent. Micul segment al nobilimii transilvane nu a fost creator de comunități civile. În pofida dezvoltării vieții orășenești, a existenței breslelor meșteșugărești și comerciale la Brașov, Sibiu, Cluj, Sighișoara, Bistrița, Mediaș, Alba-Iulia, stratul social majoritar a continuat să rămână pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea în afara circuitului pieței economice de inspirație vest-europeană. Amintitele centre au rămas ele însele departe de experiența orașelor italiene, engleze, olandeze, a căror explozie economică în veacul al XVIII-lea s-a datorat în primul rînd organizării vieții comunitare. Apoi, între burgurile medievale din Transilvania și lumea rurală era o prăpastie care a rămas perceptibilă pînă în secolul al XX-lea. Satul a fost dintotdeauna predominant, ceea ce a făcut ca, în momentul în care au gîndit noile structuri statale ale evului modern, intelectualii să țină seama în primul rînd de tradițiile acestuia și nu de cele ale orașului. Alfabetizarea nu s-a făcut de jos în sus, ci invers. Ea a fost posibilă — la fel și multiplicarea informației — ca urmare a interesului și a intervenției administrației austriece, prin care se explică de altfel ridicarea nivelului educațional al populației. Programul reformist al Vienei, altminteri bine intenționat, urmărea să pregătească populația pentru a administra mai ușor Transilvania și a o aduce la nivelul celorlalte provincii imperiale. Tot astfel, reformele școlare ale habsburgilor au creat premisele apariției micilor națiuni, care vor evolua pe principii contrare Vienei, dar aproape identice cu ale gîndirii politice prusace. Cu alte cuvinte, procesul fusese invers aceluia din Occident. Emanciparea nu s-a produs în urma unei necesități sociale, ci în urma impunerii direcției dorite de centrul de putere politică. Vom înțelege și mai bine fenomenul amintit cînd vom constata că formarea națiunilor și a statelor occidentale a fost într-o măsură diferită. În ceea ce privește emanciparea populației din Transilvania (în măsura în care se poate vorbi despre un asemenea lucru), ideea era de a forma buni muncitori în minele de cărbuni sau de aur, în metalurgie, în construcții, funcționari care să fie buni executori ai comenzilor de la centru, dascăli de școală și preoți necesari alfabetizării.

Geneza națiunilor moderne europene a echivalat în cazul Europei Centrale (dunărene) cu o confuzie. De unde și disfuncționalitățile apărute pe parcursul ultimilor 150 de ani. Mă gîndesc la formarea națiunii în jurul conceptului de etnie, căruia i s-a atribuit sensul de păstrătoare a tradițiilor pure provenite din mediul rural. Lectura operelor romantismului german a făcut ca ineptiile pe această temă să se multiplice, astfel încît discursul mitopoetic al lui Herder sau Fichte (avînd ca principal punct de referință *Volkischkultur*-ul) a fost repetat cu o dulce inconștientă în variantele lingvistice cehă, slovacă, maghiară, sîrbă, română, bulgară, greacă. În fapt, e vorba de una și aceeași teorie, apelînd la resurse tradiționale relativ identice. În secolele al XIX-lea și al XX-lea acest discurs a fost încurajat de savanți. Așa se face că el a devenit curs universitar, manual de școală generală sau de liceu, carte așa-zis științifică de istorie sau etnografie, alături, prilej de pretinse studii doctorale în disciplinele sociologie și filosofie¹. Prin urmare, politicianul format la asemenea izvoare n-a făcut decît să creadă că este de datoria lui să apere ficțiunea ce i-a fost inoculată pe toate căile. De aici s-a născut discrepanța față de o realitate adesea mult mai complexă, în care nu unicitatea cultural-tradițională era dominantă, ci diversitatea.

Pentru cine cunoaște configurația multiplă a Transilvaniei (dar și a altor regiuni învecinate) este limpede că nu așa-zisul etnic ar fi fost îndreptățit să devină punctul de referință în jurul căruia să se petreacă tranziția spre o nouă etapă istorică. Când August Ludwig Schlozer a abordat problema Transilvaniei, el a ignorat varietatea culturală a regiunii. L-a preocupat exclusiv trecutul sașilor de aici, respectiv, cultura de limbă germană ca produs al cercurilor aulice închise, ceea ce nu i-a conferit șansa unei perspective adecvate realității. Modelul său istoriografic, aidoma aceluia teoretic al lui Herder, a fost preluat de maghiari și români în cursul secolului al XIX-lea. Au prosperat etnicismele și a apărut falsa concurență între comunități, devenind astfel posibilă ascensiunea naționalismului în dauna liberalismului. Exemplele oferite de Ferenc Kazinczi și József Kemény, de Alexandru Papiu Ilarian și August Treboniu Laurian sînt cît se poate de concludente. Imaginea fiecărui grup a fost — din păcate, în multe cazuri a rămas pînă astăzi — unilaterală, subordonînd fizionomia culturală a întregului teritoriu unei singure părți. De aici s-au născut cele mai multe imagini fictive pe baza cărora au fost îndoctrinate nu doar mulțimile, dar și elitele².

Acesta e motivul care mă face să cred că referințele istorice nu pot lipsi atunci cînd intenționăm să decodăm fenomenele cu care se confruntă regiunile Europei Centrale, mai ales că evoluția lor este strîns legată de mișcările culturale și politice anterioare. În *Tentația lui Homo Europaeus. Geneza ideilor moderne în Europa Centrală și de Sud-Est*, ediția I, Editura Științifică, 1991, ediția a II-a Editura All, București, 1998 (a se vedea și versiunea americană, *The Temptation of Homo Europaeus*, East European Monographs, Boulder, Colorado, 1993) am arătat că, în evaluarea procesului de emancipare a spațiilor Europei dunărene, nu trebuie pierdut din vedere faptul că dincolo de linia Hamburg-Triest cea mai mare parte a populației a rămas neștiutoare de carte pînă la sfîrșitul secolului trecut. „*Absența instituțiilor proprii de învățămînt, absența școlilor medii și superioare laice, va duce la stabilizarea păgubitoarelor diferențe sociale cu urmări în planul comunicării și înțelegerii pe orizontală*”, aspect pe care sociologii și istoricii îl trec prea ușor cu vederea în momentul în care proiectează propriile lor aspirații în locul imaginii reflectate de studiile „terestre”.

Abia la finele veacului al XIX-lea a avut loc instituirea valorilor civilizației occidentale și în spațiul Europei dunărene. Acela a fost momentul fast pentru Transilvania, moment în care s-a realizat prima tranziție pe scară largă la lumea modernă, la setul de valori occidentale. E vorba de anii 1880-1918, atunci cînd are loc o explozie demografică fără precedent în orașele regiunii, cînd se construiește mult și nu doar în centrele cunoscute, dar și în micile orașe care dobîndesc o configurație arhitecturală europeană³. Se pun în funcțiune noi administrații după modelul marilor burguri, se diversifică producția economică, sînt adoptate principiile comerciale universal valabile pe continent. Cultura înaltă va juca un rol în pregătirea transformărilor sociale de anvergură. Prioritate avusese însă apariția și dezvoltarea clasei de mijloc, multiplicarea societăților cu interes pentru artă, meserii, știință, tot ceea ce putea provoca mutații de mentalitate deosebite la nivelul mulțimii. Atunci s-a cheltuit enorm în crearea infrastructurii.

Așa se face că Transilvania va avea nu doar orașe de talia Clujului, Brașovului, Sibiului, Tîrgu-Mureșului, dar și centre mai mici, capabile să formeze structuri sociale și economice proprii, precum Turda, Sebeș, Deva, Orăștie, Miercurea Ciuc, Sfîntu Gheorghe, Odorheiu Secuiesc, Hunedoara, Zalău, Șimleu Silvaniei. În Banat, se dezvoltă nu doar Timișoara, ci și Reșița, Lugoj, Jimbolia, Sînnicolau Mare. În Bihor, Oradea Mare ia un avînt fără precedent, devenind simbol al vieții culturale de avangardă⁴. Satu Mare și Careii Mari răspund unor aspirații sociale și economice diverse, ceea ce fie le obligă la, fie le facilitează contacte multiple cu regiunile mai vestice. Conform studiilor istorice, cel mai industrializat și mai modern oraș a fost Timișoara. La 1910, capitala Banatului avea o populație de 72.555 locuitori, două universități tehnice, două episcopate, 62 de fabrici cu producție mică și mijlocie, 132 de asociații profesionale, șapte cotidiane, 17 tipografii, o viață muzicală de cel

mai înalt nivel, societăți științifice etc. După Budapesta, devenise cel mai important centru din partea ungară a imperiului⁵. Surclasa de departe toate orașele din Transilvania. Deschiderea îi fusese asigurată de trilingvismul (maghiara, germana, sârba sau româna) practicat în modul cel mai firesc de majoritatea covârșitoare a populației. Fără a discuta alte aspecte, ar merita să reținem că centrul de greutate al primei mari modernizări zonale s-a aflat în Banat și nu în Transilvania. Diferențele între cele două regiuni au fost și încă mai sînt marcate de fizionomia spirituală a Timișoarei, respectiv, a Clujului. Cea dintîi, mai dispusă spre o viață comunitară plurală, cel de-al doilea, închis în propriile capcane cultural-tradiționale și insistînd pe coordonatele etno-lingvistice, alimentat fiind de vechea universitate maghiară la sfîrșitul secolului al XIX-lea ori de universitatea Babeș-Bolyai la sfîrșitul acestui secol — în ambele ipostaze, frustrările create de poziția secundă fiind explicabile, dar nu productive în sensul edificării societății deschise. Observațiile acestea nu încearcă să diminueze rostul analizei problemei transilvane de astăzi. Ceea ce este important din perspectiva studiului lui Gusztáv Molnár este că ambele regiuni — privite ca una singură ori nu — pot deveni repere pentru un proces contemporan de reapropiere a României de valorile europene.

Se întîmplă ca în perioada interbelică unele din fostele provincii ale monarhiei austro-ungare să devină motorul industrializării și urbanizării statelor formate după primul război mondial. Cazurile Boemiei și Moraviei sînt cel puțin sugestive. Nu însă și acela al Transilvaniei. Gusztáv Molnár atrage atenția asupra faptului că Transilvania, cu toate că era mai avansată din punct de vedere instituțional și comunitar, a ajuns după 1918 o provincie total subordonată unui alt centru de decizie politică, și anume Bucureștiului. Dintr-o regiune formată pe coordonatele civilizației Mitteleuropei, aflată în plină explozie urbanistică în ultimele decenii ale vieții imperiului dualist, ea intrase în raza de influență a unui alt mod de gîndire culturală și politică. Pe acest fond, aspirațiile integrării în civilizația europeană au fost estompate de o politică de orientare naționalistă și de profesarea principiilor de origine balcano-orientală. Tragedia deriva din faptul că habitatul din Vechiul Regat al României nu a fost un model în sensul în care transilvănenii îl moșteniseră de la stăpînii predecesori. Pe de altă parte, se cuvine să reținem că și Vechiul Regat al României a fost tentat să se integreze în Europa, însăși geneza statului la 1859, ca și ulterioara evoluție indicînd persistența modelelor francez și germano-prusac. Aceste aspecte nu pot fi neglijate din momentul în care sînt evaluate trăsăturile gîndirii politice profesate de intelectualitatea românească. Dar, ceea ce s-a observat mai puțin sau deloc, în Muntenia și Moldova discrepanțele între elite și mase erau foarte mari și nici o administrație din ultimele două veacuri nu s-a ocupat de diminuarea lor, așa cum am văzut că s-a întîmplat în Transilvania, Banat, Bihor și Sătmar.

De aici s-a născut diferența de civilizație între zona nord-carpatină și aceea sud-carpatină, invocată nu doar de Gusztáv Molnár, ci și de mulți alți cercetători ori intelectuali. Sociologul budapestan atrage atenția asupra unui element ce nu poate fi ocolit în cadrul examinării temei. El susține că, în pofida centralismului excesiv, populația Transilvaniei a reușit să-și conserve un standard de viață ceva mai ridicat decît acela al altor regiuni ale României contemporane și că orientarea sa pro-occidentală a ieșit în evidență cu ocazia alegerilor legislative și prezidențiale din anii 1990, 1992 și, mai ales, 1996. Părerea mea este că ar fi multe de analizat, comentat și nuanțat pe marginea acestei afirmații. Ceea ce pare destul de limpede este că argumentelor istorice, pe care le-am preferat mai sus spre a explica problema transilvană (cîteva dintr-o infinită paletă derivată din studii fundamentale), li se alătură și acelea de proveniență sociologică. Mai cred că, în pofida diferențelor, civilizațiile care se învecinează se și fecundează reciproc⁷. Existența ortodoxiei, ca și a catolicismului de o parte și de alta a Carpaților e unul din exemplele ce merită să rețină atenția cercetătorului. Și nu e singurul.

Pe parcursul a opt decenii, România a fost condusă cînd autoritar, cînd dictatorial. Politica față de Transilvania — aici punctul meu de vedere coincide încă o dată cu acela al lui

Gusztáv Molnár — a fost una de subordonare ori de blocare a inițiativelor regionale. Supravegherea permanentă a creat un disconfort psihic pentru „minoritari”, mai apoi și pentru „majoritari”. Bucureștiul, în schimb, a avut privilegiile capitalei, devenind orașul României cu multiple influențe europene (păstrând câteva trăsături de sorginte bizantină și turcă) și singurul pol referențial pentru un stat cu dimensiuni destul de mari. El i-a apropiat sau i-a obligat pe ardeleni să păstreze contactul cu centrul de putere. Mai mult, s-a erijat — așa cum o face și astăzi — în cel care dă tonul în toate mișcările economice, culturale, social-organizatorice. Rolul său insular în Vechiul Regat nu a trecut neobservat. El a ieșit în relief încă din anii interbelici, atunci când studioșii din Transilvania au realizat că micile târguri din zonele de câmpie sau de deal ale Munteniei și Moldovei nu dispun de fundalul necesar apariției și dezvoltării unei metropole. Prin urmare, așa se face că regiunile intrate în componența României la 1918 au fost obligate să pună la dispoziție mijloacele materiale necesare dezvoltării și întreținerii centrului căruia i se subordonaseră, și, mai mult, să accepte eliminarea cadrelor pregătite provenind din vechea monarhie și înlocuirea lor cu experții veniți din capitală ale căror competențe nu se ridicau la nivelul celor ale ardelenilor. Politica liberalilor sub Brătianu reflectă acest adevăr, mult discutat și contestat de Iuliu Maniu și nu numai de el. În pofida acestui aspect, Transilvania n-a prețuit să-și conserve, atît cît i-a fost cu putință, trăsăturile moștenite. Observațiile scriitorului Alexandru Cistelean pot fi foarte bine înțelese în acest context. La fel și acelea pline de miez ale lui Emil Hurezeanu, formulate într-un dialog televizat cu Octavian Paler⁶.

Cu tot etnicismul lor, în ciuda închiderilor spre care au fost dirijate de profesori și ideologi (unii s-au vrut înțelepți), comunitățile Transilvaniei au comunicat între ele, au procedat conștient ori inconștient la un schimb de valori mult mai intens în interiorul regiunii decît în afara ei. Această tendință naturală mă face să cred că ceea ce a fost și a rămas o realitate este tocmai sentimentul apartenenței la una și aceeași stare de spirit, cunoscută ca transilvană. Dacă vom reflecta îndelung vom fi în măsură să observăm că Imperiul Habsburgic a avut un alt fel de gândire politică decît Turcia și Rusia; a avut alte trăsături culturale din care au derivat forme educaționale diferite, cu norme diferite, cu aspirații de viață diferite. Chiar dacă n-a fost nicicînd identic statelor avansate, el a adoptat, treptat, aceleași valori ca și Occidentul. Se întîmplă, ca urmare a procesului petrecut între 1880 și 1918, să avem argumente evidente că adoptarea valorilor Apusului a avut loc pînă și la straturile de jos ale populației transilvane. Emigrarea masivă a germanilor și a evreilor din ultimele decenii ale secolului nostru este un semn imposibil de contestat, care indică refuzul dominației unor principii balcano-orientale în regiunile nord și vest-carpătine. Se pare că acest aspect a provocat mutații profunde în conștiința populară din Transilvania. Nostalgiile pentru lumea sașilor transilvăneni sau a șvabilor bănățeni sînt vizibile astăzi în multe medii sociale și nu este o întîmplare că este așa. Nu a putut trece neobservat rolul lor în viața economică, în arta meseriilor, în construcția caselor, în cultivarea pămîntului, în creșterea animalelor, în organizarea gospodăriei țărănești, în stimulul cultural produs prin școli, edituri, reviste, ziare, tipografii, în provocările adresate celorlalți locuitori ai regiunii odată cu structurarea societății civile în orașe importante. Nu lipsită de interes este rememorarea și invocarea de către generația mai în vîrstă a meritelor comercianților și industriașilor, a medicilor și farmaciștilor evrei, fenomen adesea întîlnit în orașele din Banat, Bihor și Sătmar⁸.

Se poate oare susține că a fost vorba de o eroare politică? Se poate afirma că învățații români nu au sesizat pericolul supercentralismului? Ceea ce se observă la o examinare atentă este că istoria gândirii politice românești nu reflectă o preocupare constantă și temeinică pentru structurarea statului pe coordonatele democrației occidentale. Abia anii din urmă scot în evidență debutul unui asemenea efort intelectual. Comoditatea ori absentismul în acest domeniu și-a avut și își are consecințele sale. Între altele, s-a permis ascensiunea dictaturilor, s-a admis ignoranța cetățeanului de rînd în materie de cultură politică, nu a existat nicicînd o

preocupare pentru formarea individului și a comunității, s-au asimilat cunoștințe de dragul de a asimila sau de a parveni pe scara socială, fără să-și pună problema utilității aplicării învățaturii atunci când viața practică o cerea. O asemenea naivitate perpetuată de la o generație la alta l-a caracterizat pe intelectualul din elita bucureșteană. Trezirea ce are loc astăzi (nu lipsită de disperare) e o noutate și se produce pe fondul unei presiuni psihologice extraordinare. Privite din perspectiva devenirii statului, integrarea României în Uniunea Europeană și în Organizația Tratatului Atlanticului de Nord capătă acum un caracter esențial. Gusztáv Molnár sugerează că o cădere într-un nou centralism dictatorial ar putea fi evitată în cazul în care motorul economiei ar fi mutat în Transilvania. Cred că nu se înșală. Un argument demn de reținut ar fi și acela că investitorii occidentali au sesizat treapta de civilizație ceva mai ridicată pe care Transilvania de astăzi încă o conservă, în ciuda politicii disprețuitoare ce i-a fost rezervată în deceniile precedente, a absenței unei administrații locale reale, a dirijismului profesat de burocrația barocă de la București, obișnuită să trateze superficial așa-numita „provincie”.

NOTE

1. Vezi Victor Neumann, *Semnificații ale gândirii politice în Europa Centrală și de Est*, în *Sfera politică*, nr.46,49,50/1997. Vezi o variantă prescurtată cu aplicație specială asupra fenomenului central european în studiul nostru intitulat *Mitteleuropa între cosmopolitismul austriac și conceptul de stat-națiune*, în volumul colectiv **Europa Centrală. Nevroze, dileme, utopii**, ediție îngrijită de Adriana Babeți, Cornel Ungureanu, Editura Polirom, 1997, pp.144-157. Un punct de vedere devenit de certă referință este cel al lui István Bibó, *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*, în Bibó István, **Összegyűjtött Munkái**, 1, Bern, 1981, pp. 202-251.

2. Cf.Sziklay László, **Szomszédainkról. A kelet Európai irodalom kérdései**, Budapest, 1974. J.Toth Zoltán, **Az Erdélyi és Magyarországi románok abszolutizmus korabeli történetéhez. Magyarok és románok**, Budapest, 1966. Jakó Zsigmond, **Philobiblon transilvan**, Editura Kriterion, București, 1977. Pentru alte detalii și bibliografia temei, vezi volumele noastre **Convergențe spirituale (Studii privind relațiile culturale și politice în Europa Centrală și de Est în anii 1750-1850)**, Editura Eminescu, București, 1986 și **Tentația lui Homo Europaeus. Geneza ideilor moderne în Europa Centrală și de Sud-Est**, ediția a II-a, Editura All, 1998.

3. Vezi, de exemplu, studiile foarte bine documentate, recent tipărite în volumul lui Andrei Corbea-Hoișie, Jacques Le Rider, **Metropole und Provinzen in Altösterreich**, Polirom - Bohlau, 1996.

4. Vezi excelentul studiu semnat de Ilona Sarmany Parsons, *Die Rahmenbedingungen für die Moderne in der Ungarischen Provinzstädten um die Jahrhundertwende*, în A.Corbea-Hoișie, J.Le Rider, *op.cit.*, pp.180-217.

5. Ibidem, pp.207-209.Vezi și Victor Neumann, **Identități multiple în Europa regiunilor. Interculturalitatea Banatului. Identités multiples dans l'Europe des régions. L'Interculturalité du Banat**, Editura Hestia, Timișoara, 1997.

6. **Dialog Octavian Paler-Emil Hurezeanu** la PRO TV în ziua de 25 februarie 1998. Alexandru Cistelean, *Provincia ratată. Eseu despre Transilvania* în **Gazeta de Mureș**, mai-iunie 1993.

7. Victor Neumann, **Identități multiple în Europa regiunilor. Interculturalitatea Banatului**, pp.5-9 și 34-37. A se vedea statisticile, precum și modul în care am înțeles să interpretez raportul dintre Europa Centrală și de Sud-Est prin intermediul geografiei fizice și spirituale a regiunii Banat.

8. Asimilarea locuitorilor sosiți din Moldova și Oltenia am invocat-o în cazul Banatului în același sens în care a făcut-o și Gusztáv Molnár în cazul Transilvaniei.Vezi Victor Neumann, **Identități multiple...** Cf și Gusztáv Molnár, *Problema transilvană*.

*

Victor NEUMANN (n.1953), doctor în filosofie, este profesor-asociat la Universitatea de Vest, Catedra de Litere, Filosofie și Istorie. Printre contribuțiile sale se numără: Convergențe spirituale. Studii privind relațiile culturale și politice în Europa Centrală și de Est în anii 1750-1850, Editura Eminescu, București, 1986, The Temptation of Homo Europaeus, East European Monographs, Boulder, Colorado, 1993, (publicat în limba română: Tentația lui Homo Europaeus. Geneza ideilor moderne în Europa Centrală și de Sud-Est, ediția I, Editura Științifică, 1991, ediția a II-a Editura All, București, 1998 și premiat de Academia Română) și volumul bilingv Identități multiple în Europa regiunilor.

*Interculturalitatea Banatului/Identités multiples dans l'Europe des régions.
L'Interculturalité du Banat, Editura Hestia, Timișoara, 1997.*